

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
2015/6

ATALMIŞ “YAŞ QEŞQER PARTİYESİ” VE “ ENDCAN VEQESİ”

So-Called “Young Kashgar Party” and “Endjan Event”

Ömercan NURI*

Özet

Çok zengin bir tarihe ve kültüre sahip olan Uygurların XX.yüzyılda meydana gelen siyasi tarihine ilişkin olayların yeterince incelendiğini söylemek mümkün değildir. Bu bağlamda, XX.yüzyıl Uygur tarihine ilişkin araştırılması gereken konulardan biri “Endican Vakası”dır. XX. yüzyılın başlarında Kaşgar’da kurulduğu ifade edilen “Yaş Kaşgar Partisi (Genç Kaşgar Partisi)”, gerçekte kurulmamıştır, bu terim siyasi tarihçilerin kullandığı bir adlandırmadır. Kaşgar gençleri ile ilgili “Endican Vakası”ise Uygur gençlerinin başından geçen gerçek bir olaydır. Bu makalede, Uygurların tarihine ilişkin “Yaş Kaşgar Partisi” ve “Endican Olayı” üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: YaşKaşgar Partisi, Endican Vakası, Sovyetler Birliği.

Abstract

Uyghurs has a rich history and cultures but its impossible to say that compleat of researching the events occurred in 20th century of Uyghur history. So that <Endijan Case > is a one of the related topic of Uyghurs history about 20th century. The establishment of so called <Young Kashgar Party> actually is not real established and it is just a produced of needing by the politic historians. The <Endijan Case> is relating to <Young Kashgar Party> and it is a real historical events that happened on Uyghur history in early 20th century. This article is mainly disscussing about <Young Kashgar Party> and <Endijan Case> which is relating to Uyghur history in 20th century.

Keywords: Young Kashgar Party, Endican Case, Soveit Union.

Kisikiçe mezmuni

Uzun tarihqa ve kedimi medeniyetke ige bolğan Uyğur helqiniñ XX. esirde yüz bergen Uyğur tarihi ve siyasi ehvalığa munasivetlik veqe-hadisilerniñ tetqiq qilinişi türlük sebepler tüpeylidin yeterlik bolmidi. Şuñlaşqa XX. esir Uyğur tarihiğa munasivetlik veqelerdin <Endican Veqesi>niñ tetqiq qilinişi nahayiti muhim ehmiyetke ige. Bolupmu XX. esirniñ başlırida Qeşqerde qurulğan <Yaş Qeşqer Partiyisi> eslide siyasi tarixçılarniñ özliriniñ tetqiqat éhtiyaji üçün yasap çıqqan atalğusudur, emma Qeşqer Yaşlıri bilen munasivetlik<Endican Veqesi> bolsa tarihta yüz bergen heqiqi tarihi veqe bolup, mezkur maqalimizda <Yaş Qeşqer Partiyesi> ve <Endican Veqesi>ğa ohşas XX. esir Uyğur tarihiğa munasivetlik veqeler üstide nuqtılık tohtilip ötimiz.

Açquçluk Sözler: Yaş Qeşqer Partiyesi, Endican Veqesi, Sovétler İttipaqi.

*Doç., Hoten Maarif Enstituti, Hoten-ÇİN, E-posta: omerjannuri@qq.com.

1920-1930- yıllardiki Qeşqer veziyiti heqqidiki Eñlisçe menbelerde “Yaş Qeşker Partiyesi” dégen bir nam uçraydu.¹ Gerçe bezi siyasi tarixçılar “Yaş Qeşker Partiyesi” heqqide hiç qandaq ispat körsitelmisimu, lékin bu teşkilat 1940- yıllarnıñ axiriğiče bölgünçilik paaliyiti bilen şugullanğanlıqını körsitişidu.² Gerçe “Yaş Qeşker Partiyesi” emeliyette mevcut bolmiğan teşkilat bolsimu, kéyinki vaqıtlarda yüz bergen “Endcan Veqesi” Qeşqerlik yaşlar bilen munasivetlik bolğaçaq, bu mesilini ikki tereptin tehqiqleşke toğra kélidu.

Ottura Asiyadiki meripet merkezleridin biri bolmış Qeşqer XX. esirniñ başlıridimu dünya yéñililiri bilen eñ baldur tonışidu. Şuniñ bilen Qeşqerde sirtqi dünyani körüp közi éçilğan, cemiyetniñ tereqqiyat teqezzasini tonup yetken Qeşqerde Eli Hacı Nevruzzade, Abdukerimxan Mexsum, Exmetxan Paxta, Yüsüp Axun qorğan qatarlıq pikri oçuq, baldur oyğanğan bir qisim yaşlar peyda bolidu.³ Bu yaşlar ilgiri-kéyin bolup Abduqadir Damollamniñ, Ehmet Kemalniñ qurğan “Xeyriye Cemiyiti” de paaliyet qilidu, bu yaşlar tarixi höcçetlerde “Qeşqerde bir firqe yaşlar”, “Qeşqer yaşları” dep tilğa élingan⁴ bolsimu, bu yaşlarnıñ birer teşkilat qurup siyasi paaliyet yürüzgenlikige ait hiçqandaq melumat yoq. Emma, kéyinki künlerde muteessip dini küçlerniñ pitnexorlıqı ve Ma Şavvu’niñ teqip astığa élişi qatarlıq sebepler tüpeylidin bu yaşlardın Eli Hacı Nevruzzade, Exmetxan Paxta, Yüsüp Axun Qorğan, Zeydin Karvan, Abdulla Bayvetçe, Abdurahman Nesirdin qatarlıq bir türküm yaşlar 1925- yılığiče Oş, Endcan ve Taşkentke çıqip panahlinidu. Bu ceryanda ular Sovétler ittifaqınıñ “pütün dunyadiki ézilgüçlerniñ qayaşı” boluştek teşviqatidin söyünüp, Sovétler ittifaqığa ümüt bağlap, ular bilen yéqinlişışqa başlaydu.

Bu mezgilde Ottura Asiyadiki basmiçilarnıñ kattivési Muhemmed Emin Beg 1919- yılı 24- sintebirde Erkeştamda vaqıtlıq “Perğane hökümeti” quridu.⁵ Gerçe Sovétler ittifaqı bu hökümetni yoqatqan bolsimu, esaslıq atamanlırınıñ bir qismi Qeşqerge soqunup kirip, qayta baş kötürüş için purset kütüp yatıdu. Bu basmiçılar, Sovétler ittifaqı için derhal yoqatmısa bolmaydığan yoşurun xevp bolup qalidu. Bu mesilini nezerde tutqan bezi bolşivék rehberler natoğra tedbir qolliniştinmu baş tartmaydu.

1920- yıllarnıñ béşida Rusiye kompartiyesi (bolşivéklar) merkizi komitési Ottura Asiya biyurosiniñ sékritari Y.É. Rudzutak, Şincañda “Qeşqeriye ve coñğariye cumhuriyiti quruş teklipi” bérıdu. Bu teklipe, “Şincañdiki bir qisim inqılapçılar ve teşkilatlar militaristlarnıñ ézişidin qutuluşqa intilip, musteqil Qeşqeriye ve Coñğariye cumhuriyiti quruş tesevvurini otturiğa qoyğan”lıqıdan kélip çıqqan. 1921- yılı 6- aynıñ 4- künü Rusiye kompartiyesi (bolşivéklar) merkizi komitési siyasi biyurosi yiginişinde bu teklipe muzakire qilinidu. G. B. Çiçerin bu teklipe qet’i qarşı turıdu. Lenin başçılığidiki az sandiki ezalardı Çiçerinni qollaydu. Amma, komunistik intérnétsionalniñ “şerq inqılap neziriyesi” ve “milliy azadlıq heriket” neziriyesi toluq tazılanmığaççaq, kéyiki künlerde veziyette özgiriş bolupla qalsa, bu neziriye yene otturiğa çıqıvirıdu.⁶ Sovétler ittifaqı siyasi muddiasığa yétiş için hetta vaste tallımay Uyğurlardıñ paydilinidu. Şu vaqıtta yeni 1920- yılınıñ aldi keynide Şemey,

¹Andrew D.W. Forbes, *Doğu Türkistandaki Harp Beyleri* (Doğu Türkistanın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi), İstanbul, 1990, s. 144.

A.D.福布斯:新疆军阀与穆斯林民国新疆政治史, 双泛研究译丛, 第一集, 38页, 新疆社会科学院, 1991年版。

²厉声:中国新疆的历史与现状, 第173, 180页, 2003年, 新疆人民出版社。

许建英:民国时期英国与中国新疆(1912-1949), 第175页, 2008年, 新疆人民出版社。

³A.Kemal İlkul, *Türkistan ve Çin yollarında Unutulmayan Hatıralar*, Zarif İş Matbaası, İstanbul 1955, s. 52-53.

⁴David Brophy, *The Fate of the “Young Kashgaris”*: A Page From the Political History of Xinjiang, *遊牧世界と农耕世界の接点アジア史研究の新たな史料と視点*, pp 61-79, 2012年版 东京。

⁵David Brophy: *The Fate of the “Young Kashgaris”*: A Page From the Political History of Xinjiang, *遊牧世界と农耕世界の接点アジア史研究の新たな史料と視点*-, pp 61-79, 2012年版 东京。

⁶杨增新 补遗卷七 癸集七 第22页

Baymirza Hayit, *Rusya ile Çin Arasında-Türkistan*, Ankara 1975, s. 281.

⁶厉声编 中国新疆历史与现状 184-185页, 2003, 新疆人民出版社

Yarkent, Almutu, Taşkend, Endcan, Qoqend, Oş, Qaraqol qatarlıq caylarda on neççe tümen Uyğur işemçi bar édi.⁷Bu işemçiler arisida “sotsiyalizm teşviqati qiliş” dégen namda gézit-jornal ve başqa teşviqat matériyallirini tarqitidu, hetta Coñgu çigrisi içige kirgüzidu.

Sovétler ittapaqi planini téximu kéñeytip, eger zörür bolğanda Qeşqerde inqilap qozğaş, Qeşqerde sovétperes yerlik bölünme hâkimiyet tikleşke orinidu. Şuniñ bilen 1924- yili Sovétler ittapaqi Özbekistandiki Uyğur komunistlardin İbrahim Qurbanof, Memetaxun Qurban Xojayéf ve Ömer İslamoflarni herketlendürüp, Ottura Asiyadiki Uyğurlardin bir mexpiy komitét quridu. Qeşqerlik yaşlar Eli Hacı Nevruzzadini vekil qilip komitétqa kirgüzidu. Endcanğa kétivalğan Uyğurlar Qeşqerdikiler bilen alaqlılışqa kirişidu.⁸

Del muşu vaqıtta, mezkûr teşkilatniñ ezasi bolmış Kerim Puçquq isimlik bir Qeşqerlikniñ naheq cinayi işlar dilosiğa çetiliş qélip Qeşqerge qéçiş zörüriyiti sebebi bilen bu teşkilat heqqidiki melumat Coñgo’niñ Endcandiki konsulxanisida terjimanlıq qilivatqan Eysa Yüsüp arqiliq konsul Chén déliğa melum qilinidu hem derhal Qeşqer terepni xeverlendüridu. Hettaçigra saqçilirini agahlanduruş arqiliq bu veqeniñ aldini alidu.⁹Bu melumatni alğan Qarğiliqniñhakimi, Yang Zéngşin’ğa télgiramma yollap Ruslar, Endcan ve Qeşqerdiki Uyğurlar bilen alaqa bağlap “İslam Cumhuriyiti” quruşqa teyyarlinivatqanlığını melum qilidu. Yang Zéngşin derhal veziyetni tehlil qilip, “Uyğurlarniñ mayilliqini qolğa keltürüp qelbiniñçigra sirtığa bağlinip qélişiniñ aldini éliš” heqqide tilgiramma evetidu.¹⁰

Eli Hacı Nevruzzade başçılıqidiki Qeşqerlik yaşlar Sovétler ittapaqi hökûmitige doklat yézip, Sovétler ittapaqida panahlinivatqan Uyğurlarniñ sehvenliksiz teyyarlıq qilğan bolsimu, yenila teşkilatniñ teyyarlıq Coñgu terepke melum qilinganlıqı, bu teşkilatqa çetişliq dep qaralğan UyğurlarniñQeşqerge baralmaydığanlıqını, Sovétler ittapaqi terep bularğa ige boluşni iltimas qilidu.¹¹

Derveqe, Qeşqerge qaytqan yaşlarniñ hemmisi türmige çüşidu yaki öltürilidu. Meşhur Séyit Noçı Pajiesi muşu veqeniñ bir varyantidur.

Bu teşkilat paş bolup qalğandin kéyin, Sovétler ittapaqi Coñgu bilen déplomatik kirzisğa pétip qélişidin ensirep, bu işqa çetişliq Uyğurlarni öltürivétidu yaki Sibiriyege sürgün qilivétidu. Seypidin Ezizi’niñ akisi Muhiddinmu bu işqa çetiliş Sibiriyege sürgün qilinidu.¹²İş buniñ bilenmu tügimeydu, yeni pütkül Özbékistan tevesidiki bu veqege munasivetsiz Uyğur ziyalılarni tutuş, öltürüşve sürgen qiliş yoli bilen Özbékistandiki Uyğurlarniñ xatirisidin bu veqeniñ iznasini yoqatqan. Özbékistan hökûmitimu bu pursettin obdan paydilinip, Özbékistandiki Uyğurlarğa ziyankeşlik qilişqa başlığan. Hetta, Uyğurlarni millet tevelikini Özbekke özgertişke mecbur qilğan. Şuniñ bilen Perğane Uyğurliri yoqiliş girdabiğa bérıp qalğan.¹³ Özbékistandiki Uyğur nopusiniñ aziyişi bilen Uyğur tiyatiri, medeniyet merkizi ve Uyğur mektepliriniñ hemmisi taqivétilgen.

Bu veqe tariximizda “Endcan Veqesi”¹⁴ dep atalğan.“Endcan Veqesi” yüz bergen mezigil del Stalinniñ Sovétler ittapaqi teveside tazilaş élip bérivatqan vaqtqa toğra kéliş qalğaçqa,

⁷杨增新：补过斋文牍，庚集二，第21页。

曾问吾：中国经营西域史，第735页，新疆维吾尔自治区地方志总编室翻印，1986年版。

⁸杨增新：补过斋文牍三编，卷二。

⁹İ.Y.Alptekin’in Mücadele Hatıraları-1, haz. Ömer Kul, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 113-125.

¹⁰杨增新：《电复叶城王知事论俄新党联络回缠情形文》，补过斋文牍三编，卷二。

¹¹David Brophy, *The Fate of the “Young Kashgaris”*: A Page From the Political History of Xinjiang, 游牧世界と农耕世界の接点アジア史研究の新たな史料と視点-, pp 61-79, 2012年版, 东京。Bu makalige Eli Hacı Nevruzzadiniñ Sovétler hökûmetige yazğan doklatiniñ esliş nushisi qoşumçe qilingan.

¹²Seyfeddin Ezizi, Ömür Dastanliri, Milletler Nişriyati, Beijing 1990, s. 64-65.

¹³Nabijan Tursun, “Fergana Vadisinde Eriyip Giden Halk-Uyğurlar”, *4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2013, s. 545-548.

¹⁴ Kommunar Talipof, Tarix Savaqliri yaki Ötmışsiz Kilecek Yok, Naş Mir Neşriyati, Almuta 2010, s. 127-132.

“Endcan Veqesi”ni biterep qiliş jeryani tazilaş herkiti bilen bille yürüzülgen. Şuña bu veqe Sovétler ittifaqı teripidin uzliqçe untuldurivétilgen.

Xulase kelam, XX. esirniñ başlırida Qeşqerde atalmış“YaşQeşqer Partiyesi” mevcut bolmıǵan, bu peqet siyasi tarixçılarniñ tetqiqat éhtiyaji bilen yasap çıqqan atalǵu. Emma, Qeşqer yaşlıriǵa munasivetlik “Endcan Veqesi” inqilapçil Uyǵur yaşlıriniñ béşidin keçürgen heqiqi paciédur.

Paydilanǵan matériyallar:

- A.D.福布斯:新疆军阀与穆斯林民国新疆政治史, 双泛研究译丛, 第一集, 38页, 新疆社会科学院, 1991年版。
- BAYMİRZA Hayıt, *Rusya ile Çin Arasında-Türkistan*, Ankara 1975, s. 281.
- BROPHY, David, *The Fate of the: “Young Kashgaris”*: A Page From the Political History of Xinjiang, 遊牧世界と农耕世界の接点アジア史研究の新たな史料と視点-, pp 61-79, 2012年版, 东京。
- EZİZİ, Seyfeddin (1990), *Ömür Dastanliri*, Milletler Nişriyati, Beijing.
- FORBES, Andrew D. W. (1990), *Doǵu Türkistandaki Harp Beyleri* (Doǵu Türkistanın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi), İstanbul.
- İ. Y. Alptekin'in *Mücadele Hatıraları-1(2010)*, , haz. Ömer Kul, Berikan Yayınevi, Ankara.
- İLKUL, A. Kemal (1955), *Türkistan ve Çin yollarında Unutulmayan Hatıralar*, Zarif İş Matbaası, İstanbul.
- TALİPOF, Kommunar (2010), *Tarix Savaqliri yakiÖtmışsimiz Kilecek Yok*, Naş Mir Neşriyati, Almuta.
- TURSUN, Nabijan (2013), “Fergana Vadisinde Eriyip Giden Halk-Uygurlar”,*4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara.
- 厉声：中国新疆的历史与现状, 第173, 180页, 2003年, 新疆人民出版社。
- 厉声主编：中国新疆历史与现状, 184-185页, 2003, 新疆人民出版社。
- 曾问吾：中国经营西域史, 第735页, 新疆维吾尔自治区地方志总编室翻印, 1986年
- 杨增新：补过斋文牋, 癸集七, 庚集二. 补过斋文牋三编, 卷二。
- 许建英：民国时期英国与中国新疆 (1912-1949), 第175页, 2008年, 新疆人民出版社